

УДК [94+930.253](477)"1939/1945"

М. А. СРІБНА*

ФОРМИ ШЕФСЬКОЇ РОБОТИ УКРАЇНСЬКОГО ЧЕРВОНОГО ХРЕСТА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939–1945 рр.)**(за документами ЦДАГО України, ЦДАВО України, Державного архіву Київської області)**

На основі архівних документів аналізується різнопланова сфера діяльності співробітників Українського Червоного Хреста в період Другої світової війни.

Ключові слова: Червоний Хрест; Друга світова війна; санітарно-оборонна підготовка; санітарні дружини; донорство; протиепідемічні заходи.

У політичній історії України можна виділити три періоди у перебігу Другої світової війни: перший період – з 1 вересня 1939 р. по 22 червня 1941 р. – початок війни, розгром Польщі, возз'єднання західно-українських земель з УРСР, їх радянізація; другий період – з 22 червня 1941 р. по листопад 1942 р. – напад на СРСР, окупація України нацистською Німеччиною, встановлення “нового порядку”, зародження і розвиток руху опору на окупованих землях, наступ радянських військ під Сталінградом, який поклав початок перелому у війні; третій період – з грудня 1942 по жовтень 1944 р. – визволення України від німецьких загарбників. Кожен з цих періодів був відзначений діяльністю червонохресних товариств, які робили свій внесок в перемогу над нацистською Німеччиною, у першу чергу наданням допомоги місцевому населенню. Наслідки війни та нацистської окупації українське суспільство відчуває й понині, а гіркі спомины про ті трагічні події назавжди залишаться у пам'яті поколінь.

Метою дослідження є відтворення цілісної історичної картини роботи Українського Червоного Хреста на українських землях під час Другої світової війни та аналіз матеріалів, які не тільки відкривають маловідомі сторінки історії України, а й дозволяють простежити діяльність товариства та оцінити його значення.

Запропонована робота спирається на широку джерельну базу, яка охоплює різноманітні за змістом та характером джерела, а саме – значний комплекс документів, зосереджених у різних державних архівах України; використані директивні документи радянських органів зако-

---

* Срібна Марія Андріївна – старший науковий співробітник Національного музею історії України, аспірантка Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова.

нодавчої влади (Державного комітету оборони, Ради народних комісарів, Народного комісаріату охорони здоров'я УРСР).

Зібрання стенограм нарад щодо обговорення проектів наказів та директив Президії Верховної Ради СРСР, документації Центрального комітету Комуністичної партії УРСР із зазначених питань надають інформацію про державну політику в напрямі розбудови системи охорони здоров'я в 1944–1945 рр. Крім того, комплексне використання архівних джерел дозволяє нині відтворити реальний зміст стенограм та протоколів, що висвітлюють такі аспекти повсякденного буття людини в умовах війни, про які не можна було говорити на той час відкрито.

У дослідженні використані матеріали обласних та міських відділів охорони здоров'я стосовно втілення в життя основних директив радянської влади з питань надання населенню медичної допомоги.

Статистичні дані доповнюють аналіз історичних процесів та явищ кількісними характеристиками.

Головним завданням реалізації військово-медичної доктрини під час бойових дій було зменшення санітарних втрат, тому до санітарної служби Червоної Армії залучалися найкращі медичні працівники. В складних умовах військового часу, коли армія і тил гостро відчували нестачу медичних кадрів, велику роль у залученні широких мас населення до санітарної роботи відігравало товариство Червоного Хреста. Саме воно стало основною громадською базою органів охорони здоров'я і взяло на себе відповідальність за підготовку медичних кадрів середніх і молодших ланок, організацію санітарних формувань.

Активісти з першого місяця війни працювали у військових шпиталях, читали пораненим книжки та газети, писали листи їхнім родичам, допомагали при розвантаженні санітарних поїздів. Основні напрями роботи діяльності УЧХ: підготовка санітарно-оборонних кадрів (медичних сестер, санітарних дружин та санітарів) для Червоної Армії та громадських органів охорони здоров'я; організація допомоги пораненим бійцям і офіцерам на фронті та в тилу; організація широкого донорського руху; надання допомоги населенню міст і районів при нальотах ворожої авіації; організація допомоги населенню, яке постраждало від військових дій (евакуйоване населення, дитячі заклади, будинки інвалідів, родини фронтовиків тощо); надання допомоги органам охорони здоров'я в проведенні санітарних та протиепідемічних заходів; широка санітарно-оборонна підготовка населення; червонохресна робота серед дітей¹.

Ще напередодні війни радянське керівництво проводило політику залучення людей до організації Червоного Хреста. Так, наприклад, за 1940 р. УЧХ збільшився на 562 935 чол. і на початок 1941 р. нараховував 2 158 091 членів організації².

Також 22 лютого 1941 р. РНК СРСР затвердив новий статут СТЧХ і ЧХ, яким передбачалась масова кампанія залучення цивільних грома-

дян до справи зміцнення санітарної оборони та здійснення допомоги особам, що постраждали у війні³.

А 7 липня 1941 р. вийшов наказ Наркомату охорони здоров'я СРСР “Про масову підготовку медичних сестер і санітарних дружин”. Згідно з цим наказом, треба було забезпечити курси медичних сестер необхідною кількістю лікарів-викладачів та досвідчених медичних сестер для керівництва практичними заняттями. Крім того, забезпечити всі курси медичних сестер запасу Червоного Хреста і Червоного Півмісяця лікувальними базами для проходження навчально-виробничої практики тощо⁴.

Характерно, що найбільша кількість підготовлених сестер працювала у 1941 р.

З огляду на те, що на початковому етапі війни при підготовці медсестер значно менше було приділено уваги організаційно-масовій роботі, первинні організації Червоного Хреста не були в повному обсязі залучені до практичної санітарно-оборонної роботи.

На початку війни медичні кадри Червоного Хреста майже на 100 % використовувались на фронті і в евакогоспіталях тилу. Згодом відсоток використання зменшувався, зокрема в 1942 р. відсоток використання медсестер становив до 83,7 %, а в 1943 р. – 64 %⁵.

Важливе місце в роботі УЧХ займала організація допомоги пораненим бійцям і офіцерам на фронті та в тилу. Товариство регулярно збирало різні речі для хворих в лікарнях. Так, наприклад, у 1943 р. було зібрано: простирадл – 462, сорочок – 484, кальсонів – 449, рушників – 1894, хустинок – 538, подушок – 2212, наволочок – 407, шкарпеток – 109, ковдр – 298. Червоний Хрест у великій кількості зібрав для лікарень медикаменти, посуд, засоби гігієни. Крім того, 1173 поранених бійців і командирів були направлені співробітниками Червоного Хреста на квартири під нагляд самих хазяїв, які їх виходжували та харчували. Також на допомогу пораненим бійцям і командирам товариство збрало 45 669 руб., які були спрямовані до лікарень, санбатів та розподілені серед поранених, які перебували на квартирах⁶.

Разом з тим червонохресний актив брав участь в організації молочних кухонь, зокрема у 1943 р. товариство направило для лікарень УРСР: меду – 347 кг, сиру – 437 кг, картоплі – 3668 кг та ін.⁷.

У 1945 р. в лікарнях Дніпропетровської області було організовано чергування із 78 чоловік біля ліжок тяжкохворих. Із шефських грошей було виділено лікарням 2000 руб. на культурні потреби. Силами активу Червоного Хреста Кіровського, Ленінського районів в м. Дніпропетровськ в підшефних лікарнях були побілені та прикрашені палати занавісками на вікнах, ліжках, також відремонтовано велику кількість білизни, куплено два патефони і 750 пар нової білизни⁸.

Але, незважаючи на роботу червонохресного активу, в більшості випадків лікарні були у жахливому стані. Проведені перевірки виявили в багатьох лікарнях факти розкрадання продуктів.

У роки війни було організовано широкий донорський рух. 16 вересня 1941 р. вийшов наказ Наркомату охорони здоров'я СРСР "Про покращення організації роботи з донорства". Згідно з цим наказом, необхідно було активізувати широку агітаційну та політико-просвітницьку роботу з донорства; залучати донорів на донорські пункти для медичного обстеження і пункти переливання крові; вести облік донорів із числа товариств Червоного Хреста; організувати контроль за безперебійною роботою донорських пунктів; забезпечити донорські комісії відповідними приміщеннями для нормальної роботи з обстежень донорів⁹.

В Україні діяло два наукові інститути (Київський, Харківський), донорські пункти, 17 обласних станцій з переливання крові та 5 пересувних станцій переливання крові, де проводилась велика науково-дослідницька робота. Ці заклади організували навчання санітарної служби Червоної Армії щодо кращого зберігання крові на більш тривалій час. Переливання крові стало можливим не тільки у великих лікарнях, а і в сільських дільницях та на полі бою¹⁰.

Під час окупації українських земель наукові інститути з переливання крові на деякий час припинили свою діяльність. Лише після поступового звільнення територій від окупантів у вересні 1943 р. відновив свою діяльність Харківський інститут. Київський інститут з переливання крові розпочав свою роботу в грудні 1943 р., але зупинив з 20 грудня 1944 р. по 1 січня 1945 р. для необхідного ремонту, генерального прибирання та утеплення приміщення з метою створення належних умов для його подальшої роботи¹¹.

Всі інші станції переливання крові були заново створені тільки в 1944 р. після звільнення областей України від нацистських окупантів¹².

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 24 червня 1944 р. був встановлений нагрудний знак "Почесний донор СРСР", яким нагороджувались особи, котрі багаторазово здавали кров та активно залучали населення у ряди донорів. Цю нагороду отримало близько 100 осіб¹³.

УЧХ надавав допомогу населенню міст та районів при нападі ворожої авіації. За сигналом повітряної тривоги співробітники Червоного Хреста негайно розпочинали медично-санітарне обслуговування населення. Санітарні загони і кадрові сандружини надавали допомогу органам охорони здоров'я у нагляді за підтриманням санітарного порядку в різних притулках. Взірцевою роботою відзначились санітарні формування міст Севастополя та Одеси.

Також у той період набуло поширення шефство над евакогоспіталями, сім'ями загиблих воїнів та інвалідів війни. Хоча допомога інвалідам

війни до 1943 р. проводилась в індивідуальному порядку і не отримала значного поширення, бо комітети Червоного Хреста були погано зв'язані з органами соціального забезпечення, комітетами допомоги інвалідам і органам охорони здоров'я. Діяльність УЧХ зводилась в основному до обслуговування окремих інвалідів, оформлення документів, посадки їх в потяги та супроводження до місця постійного перебування.

Найбільш вразливою категорією населення у роки війни були діти. Тотальна мобілізація чоловіків до різних регулярних і нерегулярних збройних формувань позбавила мільйони родин годувальника. Сотні тисяч дітей залишилися сиротами і напівсиротами. Саме цей контингент став головним об'єктом добродійних акцій української громадськості. Так, наприклад, Ворошиловградський обком Товариства відкрив дитячий будинок для сиріт; Жданівський обком обладнав дитячий санаторій, а Полтавський та Вінницький обкоми зібрали для дитячих будинків значну кількість продуктів харчування.

Крім того, створювались первинні організації та санітарні пости. Зокрема, в 1944 р. у школах та ФЗО було створено 4168 первинних організацій, які нараховували 234 тис. чоловік членів організації Червоного Хреста, організовано 1818 санітарних постів, підготовлено 141 010 значкистів БГСО¹⁴.

Характерно, що школярі та молодь не залишались осторонь діяльності Червоного Хреста. Вони чергували біля важкопоранених, писали листи їхнім родинам, читали газети. Водночас зазначимо, що у шефській роботі над дитячими будинками було ряд недоліків, зокрема відсутність плановості в роботі шефських комісій; недостатнє охоплення шефством інвалідів війни та дитячих будинків; не всіма обкомами Червоного Хреста приділялась серйозна увага цій роботі, а організовані заходи носили спонтанний характер (м. Суми, м. Чернігів, м. Дніпропетровськ); спостерігався недостатній контроль за витратами матеріальних ресурсів¹⁵.

З документації можна зробити висновки, що первинні організації Червоного Хреста були створені не у всіх школах, РУ та школах ФЗО; не всі шкільні секції обласних комітетів Червоного Хреста працювали чітко та оперативно (Херсонська, Миколаївська, Чернігівська, Тернопільська області); не у всіх райкомах Червоного Хреста були створені шкільні секції; у багатьох первинних організаціях було замало наочної агітації; недостатньо розгорнута робота в РУ та школах ФЗО; робота серед піонерів і школярів налагоджена була тільки на "задовільно"¹⁶.

Члени Червоного Хреста надавали необхідну фізичну та матеріальну допомогу сім'ям фронтовиків. Вони допомагали обробляти городи, ремонтували житлові приміщення, вирішували різні побутові питання. Необхідні кошти для допомоги родинам фронтовиків збиралися шляхом проведення концертів та вечорів, добровільної понаднормової ро-

боти на підприємствах та установах з відрахуванням заробітку у фонд допомоги дітям фронтовиків тощо. Завдяки їхній допомозі багатьом сім'ям військовослужбовців вдалося вижити в той складний час. Так, наприклад, в кінці 1944 р. у Сумській області Червоний Хрест надав матеріальну допомогу 36 нужденним сім'ям, а в Миколаївській області був створений продовольчий фонд допомоги, який надав свої послуги 42 родинам¹⁷.

Проводилась широка червонохресна агітаційна робота серед населення України. Так, наприклад, упродовж IV-го кварталу 1943 р. члени УЧХ за активної допомоги медичної громадськості провели 15 588 лекцій, бесід і доповідей на санітарно-обороні та санітарно-просвітницькі теми. Співробітники організації влаштували 38 виставок, випустили 125 лозунгів. Зокрема, Сталінський Обком провів 10 вечорів з санітарно-оборонної тематики: 1) Боротьба з епідемічними захворюваннями; 2) Підготовка широких верств населення до санітарної оборони; 3) Всі в ряди донорів; 4) Дамо воїнам Червоної Армії більше крові; 5) Організуємо продовольчий запас для захисників Батьківщини. Крім того, Сталінський Обком провів 280 лекцій на санітарно-оборонну тематику, подав до друку 15 статей, провів 20 радіопередач¹⁸.

Проте, як свідчать офіційні зведення, попри багатопланову роботу співробітників Червоного Хреста, в їхній діяльності простежувалось ряд помилок. Аналіз архівних матеріалів дає підстави стверджувати, що 1945 р. відзначався низьким рівнем агітаційної роботи в зонах санітарної оборони, а в періодичних виданнях недостатньо висвітлювалась робота червонохресних організацій. Також був досить невпорядкований облік агітаційно-масової роботи та мала кількість плакатів і лозунгів. Незважаючи на виконання основних планів Виконкому СТЧХ і ЧП СРСР, організаційно-масова робота не досягала рівня поставлених завдань. Причиною цього була недостатня агітаційно-масова робота первинних та районних організацій.

Повільно велась робота з підготовки медичних сестер і санітарних дружин, зокрема через відсутність потрібної кількості посібників, паперу для слухачів і халатів для практичної роботи. План з підготовки до задачі комплексу ГСО і БГСО не виконувався через повну відсутність програм та підручників.

Співробітники УЧХ проводили санітарні та протиепідемічні роботи. Так, в 1944 р. у Полтавській області із підготовлених санітарних постів були створені три деззагони з 5–7 чоловік кожний, які допомагали санітарним станціям в проведенні протиепідемічних заходів. Санітарним активом Червоного Хреста проведено обстеження 1500 дворів, 3000 колодязів та 1754 особи. В Дніпропетровській області санітарними постами було проведено обстеження 5000 осіб та вивчено санітарний стан 1680 дворів. Крім того, створено санітарні пости в

цехах заводу ім. Леніна та встановлено чергування на санітарних перепустках¹⁹.

22 серпня 1943 р. вийшла постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) “Про термінові заходи відбудови господарства в районах, звільнених від німецьких загарбників”. До цієї роботи негайно залучилися співробітники Червоного Хреста. У 1944 р. в Харківській області 1768 чоловік санітарного активу проводили систематичну роботу для відбудови міст та районних центрів області. Така робота проводилась в Чернігівській, Сумській, Запорізькій та інших областях²⁰.

3 квітня 1944 р. на засіданні Виконкому СТЧХ і ЧП СРСР було зачитано протокол “Про формування санітарно-епідемічних загонів Червоного Хреста для роботи у звільнених від німецьких окупантів районів”, згідно з яким Центральному комітету товариства Червоного Хреста УРСР було доручено створити 15 санітарних епідемічних загонів до 1 травня наступного року²¹.

У м. Києві після звільнення від німецьких окупантів червонохресними комітетами була проведена значна робота в різних його районах. Так, наприклад, в Дарницькому районі за станом на 1944 р. по жовтень 1945 р. нараховувалось: первинних організацій – 81, членів товариства Червоного Хреста – 5259 осіб, зібрано членських внесків – 8748 руб., підготовлено значкистів ГСО – 3342, БГСО – 49, організовано санітарних постів – 95 осіб, підготовлено членів комітету і ревізійних комісій – 215 осіб, залучено донорів – 84 особи, проведено бесід та докладів – 114, засідань оргкомітету – 4²².

Незважаючи на ці високі показники, відзначалися і недоліки в роботі товариства. Зокрема, низька дисципліна серед членів первинних організацій, нерегулярне проведення агітаційної і санітарно-просвітницької роботи серед її членів, недостатня практична допомога оргкомітету первинним організаціям, відсутність донорського пункту, слабе керівництво з боку обласного комітету²³.

Червоний Хрест проводив активну роботу і на підприємствах важкої промисловості. Так, наприклад, у 1944 р. на Харківському заводі № 75 були створені первинні організації в 10 цехах, членами організації стали 1169 чоловік, створено 20 санітарних постів, підготовлено до здачі норм ГСО – 1191 осіб, стали донорами 312 осіб, проведено 60 лекцій та бесід на санітарно-оборонну тематику. А в Маріупольському заводі ім. Ілліча було створено 60 первинних цехових організацій, де нараховувалось 6129 членів. Крім того, було підготовлено до здачі норм ГСО – 1865 осіб, а інструкторів ГСО – 137 осіб²⁴.

15 січня 1945 р. вийшла постанова № 25 РНК УРСР “Про організацію колгоспних сестринських пунктів Червоного Хреста та підготовка колгоспних медичних сестер”. За цією постановою передбачалося вибрати із найбільших колгоспів і направити на курси медичних сестер

колгоспниць віком від 15 до 35 років, які мали підготовку не менше шести класів середньої школи²⁵.

Але, враховуючи всі наслідки війни, повністю втілити в життя цю постанову було неможливо: колгоспні сестринські медичні пункти не мали власного приміщення, правління колгоспів відмовлялось виділяти кошти для обладнання медичного пункту і оплати праці медичних сестер.

Таким чином, можна підсумувати, що в період Другої світової війни співробітниками УЧХ було максимально розширено підготовку медичних сестер і санітарних дружинниць; організовано громадську допомогу пораненим і хворим як на фронті, так і в тилу; вжиті заходи для розвитку масового донорства; надано допомогу населенню міст і районів при нальотах ворожої авіації; проведено роботу серед дітей. Співробітники УЧХ увагою і турботою оточували населення, яке постраждало від бойових дій. Всі помилки та недоліки, котрі виникали в роботі червонохресних товариств були спричинені політичним, економічним та соціальним факторами. Злигодні та страждання люди зносили з великим терпінням, адже вони мріяли, що після війни відбудуться докорінні позитивні зрушення у всіх сферах життя.

---

¹ Барсуков М. И. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945. Сб. документов и материалов. – М.: Медицина, 1977. – С. 466.

² Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України), ф. 4616, оп. 1, спр. 1, арк. 3.

³ Барсуков М. И. Очерки истории здравоохранения СССР (1917–1956 гг.). – М.: Медицина, 1957. – С. 276.

⁴ Барсуков М. И. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945... – С. 31.

⁵ Там само. – С. 470.

⁶ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 4, арк. 4.

⁷ Там само. – Арк. 4.

⁸ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 11, арк. 13.

⁹ Барсуков М. И. Здравоохранение в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945... – С. 45.

¹⁰ Барсуков М. И. Красный крест и Красный Полумесяц СССР. – М.: Медицина, 1946. – С. 137.

¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 23, спр. 1357, арк. 18.

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 23, спр. 1358, арк. 1.

¹³ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 10, арк. 22.

¹⁴ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 7, арк. 16.

¹⁵ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 11, арк. 13.

¹⁶ Там само. – Арк. 17.

¹⁷ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 7, арк. 15.

¹⁸ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 4, арк. 25.

¹⁹ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 6, арк. 73.

²⁰ Там само. – Арк. 74.

²¹ Барсуков М. И. Здравосохранение в годы Великой Отечественной войны. 1941–1945... – С. 388.

²² Державний архів Київської області, ф. Р.–5196, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

²³ Там само. – Арк. 4.

²⁴ ЦДАВО України, ф. 4616, оп. 1, спр. 7, арк. 9.

²⁵ Там само, спр. 9, арк. 2–3.

На основе архивных документов анализируется разноплановая сфера деятельности сотрудников Украинского Красного Креста в период Второй мировой войны.

Ключевые слова: Красный Крест; Вторая мировая война; санитарно-оборонная деятельность; санитарные дружины; донорство; противоэпидемические мероприятия.

There are analyzed the different activities of the employees of the Ukrainian Red Cross during the Second World War.

Keywords: the Red Cross; the Second World War; the medical and defense training, nurses, donation, anti epidemic measures.